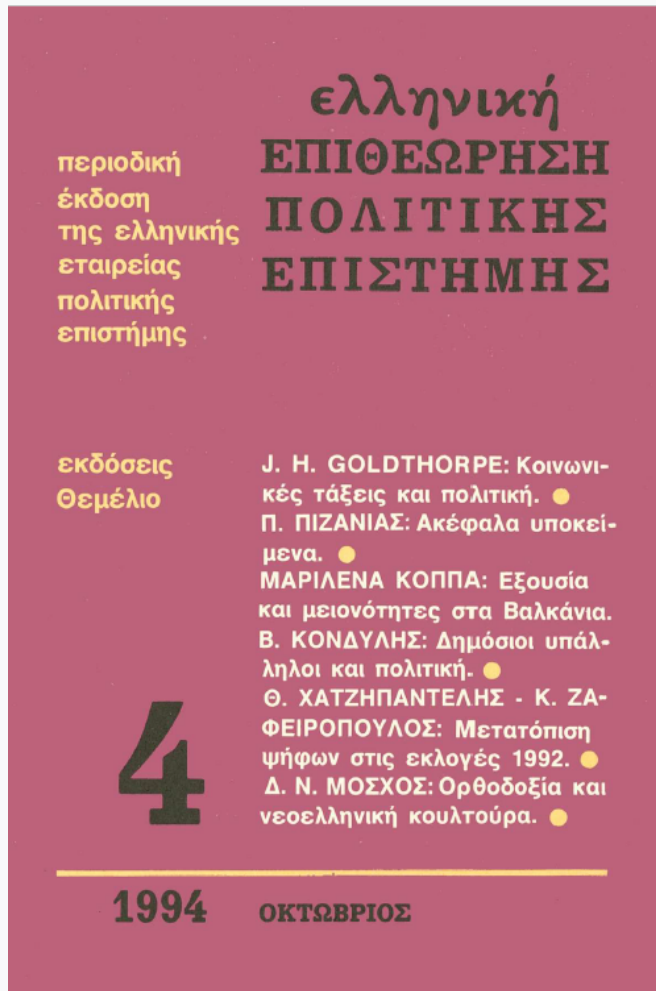

Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης

Τόμ. 4, Αρ. 2 (1994)

ΓΙΩΡΓΟΣ Χ. ΣΩΤΗΡΕΛΗΣ, Θρησκεία και εκπαίδευση (κατά το σύνταγμα και την ευρωπαϊκή σύμβαση): Από τον κατηχητισμό στην πολυφωνία, Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή 1993, 449 σελ.

Άννα Φραγκουδάκη

doi: [10.12681/hpsa.15300](https://doi.org/10.12681/hpsa.15300)

Copyright © 2017, Άννα Φραγκουδάκη

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Φραγκουδάκη Α. (2017). ΓΙΩΡΓΟΣ Χ. ΣΩΤΗΡΕΛΗΣ, Θρησκεία και εκπαίδευση (κατά το σύνταγμα και την ευρωπαϊκή σύμβαση): Από τον κατηχητισμό στην πολυφωνία, Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή 1993, 449 σελ. *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 4(2), 139–145. <https://doi.org/10.12681/hpsa.15300>

ΓΙΩΡΓΟΣ Χ. ΣΩΤΗΡΕΛΗΣ, *Θρησκεία και εκπαίδευση (κατά το σύνταγμα και την ευρωπαϊκή σύμβαση): Από τον κατηχητισμό στην πολυφωνία*, Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή 1993, 449 σελ.

Ένα «από τα πλέον ακανθώδη [ζητήματα] του Συνταγματικού Δικαίου», ονομάζει ο συγγραφέας (σ. 17), τις σχέσεις κράτους και εκκλησίας. Από το «ακανθώδες» αυτό ζήτημα επιλέγει να μελετήσει τις σχέσεις εκπαίδευσης και θρησκείας.

Το βιβλίο χωρίζεται σε δύο μέρη. Το πρώτο μέρος αναλύει και στη συνέχεια αναιρεί τη νομική ερμηνεία που «επικρατεί» για τη σχέση του εκπαιδευτικού θεσμού με τη θρησκεία. Το δεύτερο μέρος περιέχει τη νομική τεκμηρίωση μιας άλλης ερμηνείας, που καταλήγει σε προτάσεις για μετατροπή της θρησκευτικής εκπαίδευσης σε εκπαίδευση σύμφωνη με το Σύνταγμα.

Το μεγαλύτερο μέρος της εργασίας είναι νομική τεκμηρίωση, την οποία και δεν μπορώ να κρίνω επιστημονικά έχοντας άλλη ειδικότητα. Άρα θα την παρουσιάσω από την οπτική γωνία της κοινωνιολογίας, επικεντρώνοντας τα σχόλια στην πολιτική διάσταση του ζητήματος. Με αυτή την επιφύλαξη, μπορώ να πω εισαγωγικά ότι η μελέτη στηρίζεται σε εκτενέστατη βιβλιογραφία, έχει το χάρισμα των νομικών κειμένων να παραπέμπει τεκμηριώνοντας συστηματικά κάθε πληροφορία ή άποψη και είναι κοινωνιολογικά πολύ ενδιαφέροντα και πειστική.

Η μελέτη είναι λοιπόν αφιερωμένη στην αναλυτική περιγραφή και στη συνέχεια στην αναιρέση της «επικρατούσας» νομικής ερμηνευτικής άποψης στην οποία στηρίζεται η θρησκευτική εκπαίδευση στα σχολεία. Η άποψη αυτή βασίζεται σε δύο επιμέρους διατυπώσεις του Συντάγματος του 1975: η μία προβλέπει ανάμεσα σε άλλους σκοπούς της εκπαίδευσης «την ανάπτυξη της εθνικής και θρησκευτικής συνείδησης και τη διάπλαση [των Ελλήνων] σε ελεύθερους πολίτες», και η άλλη αναφέρει ότι «επικρατούσα θρησκεία»

στην Ελλάδα είναι η Χριστιανική Ανατολική Ορθόδοξη. Οι εκπρόσωποι της «επικρατούσας» άποψης εξαρτούν λογικά την πρώτη μνεία στην ανάπτυξη θρησκευτικής συνείδησης από τη δεύτερη αναφορά στην επικρατούσα θρησκεία και καταλήγουν να θεωρούν «αυτονόητη» την επιβολή της «επικρατούσας θρησκείας», με το επιχείρημα ότι το Σύνταγμα προβλέπει την ανάπτυξη της θρησκευτικής συνείδησης.

Το Σύνταγμα ωστόσο, μας λέει ο συγγραφέας, κατοχυρώνει και μάλιστα με διατάξεις «θεμελιώδεις» (μη υποκειμένες σε αναθεώρηση) τα ατομικά δικαιώματα χωρίς διακρίσεις λόγω πεποιθήσεων. Κατοχυρώνει ως μέρος των δικαιωμάτων αυτών τη «θρησκευτική ελευθερία», την ελεύθερη άσκηση της λατρείας για όλες τις γνωστές θρησκείες, την ίδια συνταγματική μεταχείριση των θρησκευτικών λειτουργιών όλων των γνωστών θρησκειών, την προστασία απέναντι στις προσβολές από τον τύπο όλων των γνωστών θρησκειών. Επίσης κατοχυρώνει το απαραβίαστο της θρησκευτικής συνείδησης. Συνεπώς, καταλήγει ο συγγραφέας, δεν είναι σύμφωνη με το Σύνταγμα η ερμηνεία που λέει ότι η «ανάπτυξη της θρησκευτικής συνείδησης» δίνει αυτονόητα στον εκπαιδευτικό θεσμό το δικαίωμα να επιβάλλει δογματικά την επικρατούσα θρησκεία.

Η μελέτη είναι ενδιαφέρουσα και χρήσιμη σε πολλά επίπεδα. Είναι η πρώτη φορά, απ' όσο γνωρίζω, που δημοσιεύεται αναλυτική και λεπτομερής περιγραφή της σχέσης εκπαίδευσης και θρησκείας, από την οποία αναδεικνύεται με καθαρότητα μια εικόνα χωρίς υπερβολή μεσαιωνική. Στο θέμα της θρησκείας η ελληνική εκπαίδευση αποτελεί «θλιβερή παραφωνία στον ευρωπαϊκό χώρο» (σ. 387), καθώς επιβάλλει δογματικές αρχές, καταπατάει τις έννοιες της αντικειμενικότητας και της πληροφόρησης και παραβιάζει τις ελευθερίες που κατοχυρώνει το Σύνταγμα.

Όπως σε όλα σχεδόν τα κοινωνικά προβλήματα, το κακό αρχίζει από την κορυφή. Στα ελληνικά πανεπιστήμια απουσιάζει ολότελα η μελέτη του θρησκευτικού φαινομένου. Οι θεολογικές σχολές σε πλήρη αντίφαση με την έννοια της επιστήμης έχουν αντικείμενο «το περιεχόμενο της αλήθειας και της πίστωσης». Η πλήρης απουσία της επιστημονικής έρευνας αλλά ακόμα και της θρησκειολογικής ενημέρωσης αναιρεί την πανεπιστημιακή τους ιδιότητα. Οι απόφοιτοι των σχολών αυτών διορίζονται καθηγητές στη μέση εκπαίδευση. Άρα σε ό,τι αφορά τα θρησκευτικά στα γυμνάσια και τα λύκεια, οι εκπαιδευτικοί είναι προετοιμασμένοι για καθηγητές.

Στα ελληνικά σχολεία γενικά, σε αντίθεση με τις περισσότερες προηγμένες χώρες, διδάσκεται η θρησκεία της πλειοψηφίας και αποκλείονται οι άλλες θρησκείες και οι αντίστοιχοι διδάσκοντες. Τα σχολικά βιβλία των θρησκευτικών περιέχουν δογματική διδασκαλία της πίστης στην ορθόδοξη χριστιανική θρησκεία, με τρόπο πειθαναγκαστικό και απλοϊκό. Τα αναλυτικά προγράμματα θεωρούν τους μαθητές υποχρεωμένους να γίνουν αυριανοί πιστοί. Τέλος, τη δογματική αυτή εκπαίδευση συμπληρώνει η σχολική προσευχή και ο εκκλησιασμός. Με δυο λόγια, ο εκπαιδευτικός θεσμός στη χώρα μας είναι «κατηχητικό» σχολείο.

Όλα τούτα οφείλονται στη νομιμοποίηση που προσφέρει σε αυτή την κατηχητική εκπαίδευση η «επικρατούσα» νομική ερμηνεία, που εμφανίζει συνταγματικά «αυτονόητο» τον θρησκευτικό πειθαναγκασμό και αναιρεί το πνεύμα του Συντάγματος και την αρχή της ελευθερίας της συνείδησης.

Ο ερμηνευτικός συλλογισμός του συγγραφέα συνοψίζεται με δυο λόγια στα ακόλουθα: το Σύνταγμα δεν επιτρέπει να ερμηνεύεται η αναφορά στη θρησκεία της πλειοψηφίας σαν αναφορά αναιρετική των θεμελιωδών ελευθεριών.

Η ερμηνεία που αντιπροτείνει είναι (για τον μη νομικό αναγνώστη) η ακόλουθη. Η «ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης» είναι κατά το Σύνταγμα «απαραβίαστη». Αυτή η ελευθερία δεν μπορεί να είναι άλλη από την «ελευθερία διαμόρφωσης πεποιθήσεων περί θρησκείας». Δηλαδή το Σύνταγμα κατοχυρώνει την ελευθερία επιλογής ν' ακολουθήσει κανείς μία ή άλλη ή καμία θρησκεία. Άρα, η εκπαίδευση πρέπει να παρέχει «πολυμέρεια θρησκευτικών ερεθισμάτων, που να καλύπτει ευρύ φάσμα θρησκευτικών, αθρησκευτικών, αθεϊστικών και αγνωστικιστικών ιδεών» (σ. 261).

Με βάση αυτή την ερμηνεία προτείνει εναλλακτικές λύσεις για το θέμα, που οδηγούν από την επιβολή της θρησκευτικής εκπαίδευσης στη μη παραβίαση των συνταγματικών ελευθεριών και παράλληλα στο σεβασμό των θρησκευτικών επιλογών της πλειοψηφίας. Προτείνει εναλλακτικούς συνδυασμούς της λύσης να είναι προαιρετικό και με δικαίωμα απαλλαγής το μάθημα των θρησκευτικών (και να προσφέρεται για όσους δεν το επιλέγουν ένα άλλο μάθημα, «πολυφωνικό και αντικειμενικό» για το θρησκευτικό φαινόμενο).

Ο κεντρικός άξονας της μελέτης, η εσωτερική της λογική είναι η νομική επιχειρηματολογία και η έμφαση στη νομική ερμηνεία. Δεν

ανήκει όμως καθόλου ο συγγραφέας σε εκείνους τους νομικούς που ο Max Weber ονομάζει τους «ιερείς» της βιομηχανικής κοινωνίας. Δηλαδή τη μελέτη χαρακτηρίζει ευρεία θεώρηση του κοινωνικού αυτού προβλήματος, κοινωνιολογική οξυδέρκεια και κυρίως πολιτική ευαισθησία. Η έμφαση στη νομική διάσταση υπερασπίζεται την έννομη τάξη και προτάσσει την εφαρμογή των θεμελιωδών διατάξεων του Συντάγματος. Όχι μόνο δεν υποτιμά τη σημασία της πολιτικής διάστασης αλλά την αναδεικνύει με μεγάλη καθαρότητα, καθώς ολόκληρη η εκτενής νομική επιχειρηματολογία αντιπαραθέτει τελικά δύο ερμηνευτικές εκδοχές, που βασική διαφορά τους είναι η σημασία που αποδίδουν στις θεμελιώδεις συνταγματικές διατάξεις περί ελευθερίας.

Επίσης, δεν υπερετιμάει την αξία των ερμηνειών και του επιστημονικού διαλόγου. «Το θέμα βεβαίως», γράφει, «της εφαρμογής ενός άλλου εκπαιδευτικού προτύπου καθ' εαυτό δεν εξαρτάται από θεωρητικές αναλύσεις και προτάσεις αλλά από τις αποφάσεις των εμπλεκόμενων μερών να συμμορφωθούν επί τέλους στα δεδομένα της ισχύουσας έννομης τάξης, εσωτερικής και διεθνούς» (σ. 407). Και μολονότι έντεχνα στη συνέχεια υποστηρίζει ότι η ίδια η εκκλησία θα ωφεληθεί από τη νηφάλια στάση απέναντι στην εκπαίδευση, που άλλωστε θα της επιτρέψει να εκσυγχρονίσει το πεπαλαιωμένο ιδεολογικό της οπλοστάσιο (σ. 407-408), καταλήγει στην ευθύνη της κρατικής εξουσίας. Πέρα από τη στάση, γράφει, της επίσημης εκκλησίας, «που εν πάση περιπτώσει αφορά πάνω απ' όλα την ίδια», το θέμα της εφαρμογής των συνταγματικών διατάξεων περί ελευθερίας ανήκει στην κρατική εξουσία (σ. 411).

Χαρακτηριστικά της σημασίας που αποδίδει στην πολιτική διάσταση είναι ακόμα τα συμπερασματικά σχόλια, όπου ο συγγραφέας αποτιμάει την ερμηνευτική αντιπαράθεση (στην οποία έχει αφιερώσει το μεγαλύτερο μέρος αυτής της μελέτης) ως «ξεπερασμένη» και ονομάζει την «επικρατούσα» ερμηνεία κατάλοιπο της ιδεολογίας του «ελληνοχριστιανικού πολιτισμού».

Στο σημείο αυτό προκύπτουν ορισμένα ερωτήματα, που η απάντησή τους μπορεί να έχει μεγάλη σημασία για την ανάλυση και κατανόηση φαινομένων και τάσεων της σύγχρονης ελληνικής κοινωνίας.

Η ερμηνευτική επιχειρηματολογία του συγγραφέα καταλήγει στην πρόταση να είναι προαιρετικό το μάθημα των θρησκευτικών. Η πρόταση είναι, θα έλεγε κανείς, ρεαλιστική. Εισηγείται τη στα-

διακή χαλάρωση των δεσμών ανάμεσα στην «επικρατούσα» θρησκεία και την εκπαίδευση, με την ανάγνωση εκείνη του Συντάγματος που προτάσσει τις θεμελιώδεις διατάξεις περί ελευθερίας.

Με άλλα λόγια, η μελέτη αναιρεί τη νομιμοποίηση που παρέχει στη σημερινή θρησκευτική εκπαίδευση μια ορισμένη νομική ερμηνεία. Δηλαδή στην ισχύουσα νομιμότητα αντιπροτείνει μια νομιμότητα που δεν παραβιάζει την αρχή της ελευθερίας της συνείδησης. Η μελέτη όμως παρέχει συγχρόνως πολλά και ποικίλα τεκμήρια απόλυτης αδιαφορίας των εκπροσώπων των θεσμών απέναντι σε οποιαδήποτε νομιμότητα. Παραθέτει στοιχεία για συστηματικές παραβιάσεις της νομιμότητας (της σύμφωνης με την «επικρατούσα» ερμηνεία νομιμότητας). Μερικά μόνο παραδείγματα παραβιάσεων είναι τα ακόλουθα.

Προβλέπεται ρητά η απαλλαγή από το μάθημα των θρησκευτικών, την προσευχή και τον εκκλησιασμό των μαθητών που ανήκουν σε άλλες θρησκείες. Το κατοχυρωμένο αυτό δικαίωμα των αλλόθρησκων μαθητών παραβιάζεται συχνά με την πρωτοβουλία διευθυντών σχολείων ή νομαρχιακών αρχών (σ. 142). Το υπουργείο Παιδείας συστηματικά αρνείται το διορισμό στη δημοτική εκπαίδευση πολιτών άλλου θρησκευματος. Αυτό αποτελεί παραβίαση του Συντάγματος κατά όλους τους ερμηνευτές (άρα δεν έχει καν τη νομιμότητα να στηρίζεται σε κάποια ερμηνεία σε σχέση με άλλες). Και όμως το υπουργείο Παιδείας επανειλημμένα αρνείται να διορίσει αλλόθρησκους πολίτες και είναι λίγες οι εξαιρέσεις όπου αναγκάστηκε να υποχωρήσει σε διαμαρτυρίες συνδικάτων και επερωτήσεις στη Βουλή (σ. 180 κ.ε.).

Ακόμα, μολονότι δεν αφορά την εκπαίδευση, εντονότατη εντύπωση προκαλεί ως ενδεικτική του κλίματος που επικρατεί η ακόλουθη περιγραφή μιας δίκης για την επιμέλεια παιδιού. Ο πατέρας κατά το γάμο απουσίαζε συστηματικά από το σπίτι, κακοποιούσε ανηλεώς τη γυναίκα του και είχε σε βάρος του παλιότερη καταδίκη για εμπόριο ναρκωτικών. Η μητέρα ήταν μάρτυρας του Ιεχωβά. Το δικαστήριο έδωσε την επιμέλεια του παιδιού στον πατέρα (σ. 166-167).

Υπάρχει, όπως τεκμηριώνει η μελέτη, σε όλους τους θεσμούς μια σαφής τάση να παραβιάζονται οι συνταγματικές διατάξεις και οι νόμοι για θέματα θρησκείας. Άρα, η νομιμοποίηση που προσφέρει στη σημερινή θρησκευτική εκπαίδευση η «επικρατούσα» ερμηνεία έχει πολύ σχετική σημασία, εφόσον η νομιμότητα γενικά σε

ό,τι αφορά τη θρησκεία δεν αποτελεί μέλημα των εκπροσώπων των θεσμών.

Με άλλα λόγια, στην Ελλάδα σήμερα φαίνεται ότι αυτό που πριν απ' όλα στηρίζει τη δογματική επιβολή της θρησκείας της πλειοψηφίας δεν είναι η εφαρμογή κάποιων διατάξεων σε βάρος άλλων, είναι σε μεγάλο βαθμό η παραβίαση των νόμων. Όταν όμως οι εκπρόσωποι των εξουσιών και των θεσμών παραβιάζουν συστηματικά τους νόμους, αυτό σημαίνει ότι πρωτεύουσα δεν είναι η νομιμότητα αλλά η ηθική δικαίωση. Τις παραβιάσεις προφανώς δικαιώνει η θρησκευτική αλήθεια.

Κοντολογίς, διαπιστώνουμε ότι σε μια κοινωνία σημερινή, και όχι της εποχής των «ελέω θεού» βασιλιάδων, τις πράξεις των κρατικών εκπροσώπων δικαιώνει η επίκληση του θείου πνεύματος. Μετά από μια τέτοια διαπίστωση, θα πρέπει ν' αναρωτηθούμε, εάν το φαινόμενο αφορά πράγματι τη θρησκεία.

Θα πρέπει ν' αναρωτηθούμε, μήπως είναι αναπόφευκτο να γλιστράει το κράτος στον πολιτικό αυταρχισμό, όταν εκπροσωπεί το ίδιο τη θρησκεία αντί να την εκπροσωπεί η εκκλησία. Όταν το κράτος λειτουργεί με τη λογική της υπεράσπισης μιας θρησκευτικής αλήθειας, αναπόφευκτα παγιδεύεται στην εφαρμογή μιας υποχρεωτικά άκριτης αλήθειας και άρα αναγκαστικά απομακρύνεται από τη λογική άσκησης της εξουσίας με βάση τους «προσυμφωνημένους» (κατά τη βεμπεριανή ορολογία) κανόνες, τη νομοθεσία.

Η εκκλησία (όλες οι εκκλησίες) είναι υποχρεωτικά αντίθετη με την κρίση και τη σκέψη, άρα την επιστημονική επιχειρηματολογία, νομική ή άλλη. Η εκκλησία εκπροσωπεί μιαν υπερβατική αρχή, αδρατη, δίχως τέλος και αρχή, ασύλληπτη από το ανθρώπινο μυαλό και αιώνια. Ο λόγος των εκκλησιών είναι ο κατεξοχήν μονόλογος στην ιστορία του πολιτισμού, καθώς οι εκπρόσωποί του είναι μεσάζοντες, ερμηνευτές και μεταδότες της υπέρτατης αλήθειας. Ο διάλογος είναι εξ ορισμού αδύνατος. Μόνη δυνατή «επικοινωνία» με την υπέρτατη αλήθεια είναι η αποδοχή της με τη σιωπή. Οι κανόνες και οι νόμοι είναι ανθρώπινοι και δεν έχουν σημασία. Η παραβίασή τους έχει από μόνη της δικαίωση πέραν και υπεράνω επιχειρημάτων, δικαίωση άτρωτη σε κάθε συλλογισμό και απαλλαγμένη από την ανάγκη νομιμοποίησης.

Εάν η κρατική εξουσία εκπροσωπεί και υπερασπίζεται μιαν υπέρτατη αλήθεια, είναι εκ των προτέρων ναρκωθημένος ο δρόμος της δημοκρατίας. Άρα, μόνη διέξοδος από το λογικό φαύλο κύκλο

της αυτονομίας, αυταπόδεικτης και αιώνιας αλήθειας είναι να μην την εκπροσωπεί το κράτος.

Η μελέτη του Γ. Σωτηρέλη ανοίγει ξανά το δρόμο για ένα δημόσιο διάλογο πάνω στις επιπτώσεις που φαίνεται να έχει η οπισθοχώρηση στην αντιμετώπιση των σχέσεων κράτους και εκκλησίας. Είναι μεγάλη η οπισθοχώρηση από τον καιρό που άρχισαν μετά τις σκοτεινές δεκαετίες οι προσπάθειες να γίνει δημοκρατική η ελληνική κοινωνία. Αρκεί να θυμηθούμε π.χ. τις προγραμματικές θέσεις του Πασόκ για το χωρισμό κράτους και εκκλησίας και όλη την ανάστροφη πορεία μέχρι το σημερινό πρόβλημα της αναγραφής του θρησκευματος στις ταυτότητες.

Τα φαινόμενα παραβίασης των νόμων σε θέματα θρησκείας δεν αφορούν τελικά τη θρησκεία, αλλά την εγγενή συνάφεια που έχει ο πολιτικός αυταρχισμός με το «ακανθώδες» ζήτημα των σχέσεων εκκλησίας και κράτους.

Τελειώνοντας, επειδή είναι περιττή σε αυτό το πλαίσιο η αναφορά στους κινδύνους που εγκυμονεί η αυταρχική κοινωνία, θα έλεγα για τη γενικότερη κοινωνική χρησιμότητα του βιβλίου ότι η ανάγνωση μου προκάλεσε την ακόλουθη αντανάκλαστική αντίδραση: εάν πίστευα στο θεό, θα προσευχόμουν να βοηθήσει τη δημοκρατία στην Ελλάδα.

ANNA ΦΡΑΓΚΟΥΔΑΚΗ